

(əvvəli ötən saylarımızda)

Azərbaycan alimləri müharibə dövründə neft, qaz və başqa mineral ehtiyatların axartısı və çıxarılması sahəsində yeni metodların işlənilib hazırlanması, yüksəkotanlı benzin, yüksəkkefiyyətli sürtkü yağları, partlayıcı maddələr, yarməkçiricilər, maqnitli örtülər, partlayan boyalar, rabitə vasitələrinin əldə olunması proseslərinin yaradılması sahəsində ümumi işə böyük xidmət göstərmişlər.

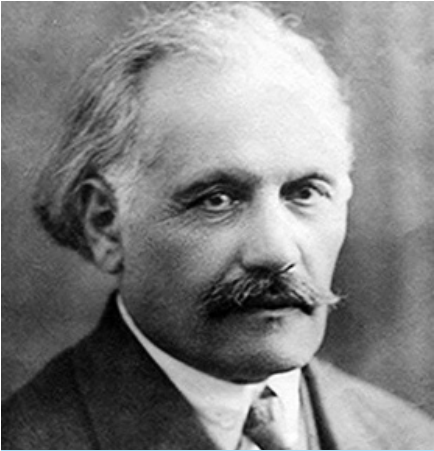

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının ilk rəyasət heyətinin həqiqi üzvləri:
Oturanlar: Soldan 1-ci Səməd Vurgun, 3-cü Üzeyir Hacıbəyov, 5-ci akademiyanın prezidenti Mir Əsədulla Mirqasımov,
 6-cı İosif Esman, 7-ci Aleksandr Qrossqeym, 8-ci Mustafa Topçubəyov
Ayaqüstə: Soldan 1-ci Yusif Məmmədəliyev, 2-ci Mirzə İbrahimov, 3-cü Heydər Hüseynov, 5-ci Mirəli Qaşqay.

Müharibənin sonunda elm xadimlərinin qələbədəki rolunu yüksək dəyərləndirən sovet dövləti bir sıra ittifaq respublikalarında milli elmlər akademiyalarının yaradılmasına qərar verdi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası da 1945-ci ildə məhz həmin tarixi zərurətdən – ölkənin dağıdılmış iqtisadiyyatını və kadr potensialını bərpa etmək, eləcə də elmi nailiyyətləri dinc quruculuq məqsədlərinə yönəltmək ehtiyacından yaranmışdır.

Bunlara baxmayaraq, SSRİ Elmlər Akademiyasının keçən əsrin 30-cu illərindəki fəaliyyəti, SSRİ-nin müttəfiq respublikalarının qurumlarındakı – filiallarındakı fəaliyyətləri də dövrün siyasi tələblərinə cavab verməklə qarşılıqlı qoşulan məsələlərin həllinə yönəldilirdi.

Qeyd olunanları biologiya elmləri
namizədi A.L.Rıjanşvili "SSRİ Elmlər
Akademiyası Zoologiya İnstitutu
və 1930-cu illərdə hidrobioloji təd-
qiqatların institusional yenidən təşkil"
(Зоологический институт АН СССР
и институциональная реорганизация
гидробиологических исследований
в 1930-е годы. Вестник Российской
Академии Наук, 2020, том 90, № 10, с.

**Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev –
Azərbaycanın məşhur yazıçısı və
ictimai xadimi, 1923-cü ildə təsis
olunmuş Azərbaycanın Təəbbüb və
Tədqiqi Cəmiyyətinin rəhbəri, SSRİ
Elmlər Akademiyasının ölkəşinaslıq
bürosunun məxbir üzvü**

967–979) adlı məqaləsində belə ifadə etmişdir: “SRRI-də siyasi ab-havanın cəskin dəyişməsi biologiyanın bütün sahələrini üzrə dünyada nəzəri fikrin sürətli inkişafı ilə üst-üstə düşdü. Ölkəmizdə dünya elminin bu çıxışlanması totalitarizmin son formalaşması ilə sarsıldı. 1929-cu ildə İ.V. Stalin “tamiz” elmin zərərinə və fundamental tədqiqatların müstəsna olaraq sosializm quruculuğunun tələbləri əsasında təşkilinə zəruriliyini bəyan etdi. 1930-cu illərin əvvəllərində hakimiyyət orqanlarının təbiətə münaibətini tam formalaşdı ki, bu da ekologiya sahəsində elmi tədqiqatların mahiyyətini və məqsədlərini dəyişməsinə səbəb oldu”.

Akademik C.B.Quliyev “Keçmişin öyrənilməsi. Problemlər, vəzifələr” adlı məqaləsində. (C.B.Quliyev. Tarix: düşüncələr, mülahizələr, qeydlər... (1953-2003), Bakı, “Elm”, 2004, 764 səh+48 səh.şə.kil.,s.483) göstərir: “Bütün elm sahələri kimi, tarix elminin də potensialı illər vənilliklər ərzində toplanır. Açıqı deməli-yik ki, bizim elmimiz şəxsiyyətə pərstişdən, dərğunluqdan daha çox ziyan çəkmiş, daha çox şey itirmişdir”.

Qeyd olunanlar elmin qarşısında duran vəzifələri həmişə düzgün qiymətləndirə bilən, tədqiqatlarının istiqamətlərini fundamental elmi-tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq müəyyənləşdirən alimlərin

Elmlər Akademiyası XX əsrdə tarixi zərurətdən yarandı

Arif HƏŞİMOV, akademik

İslayiyətində maneələr yarada bilmədi. Belə alimlərdən biri SSRİ EA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan EA-nın təsisçilərindən biri olan akademik Yusif Məmmədaliyev idi. Məmmədaliyevin hidrogen energetikası-na dair erkən dövrdəki tədqiqatları bu gün global enerji strategiyalarında ön sürüldür. Bu, Azərbaycan elminin yalnız yerli yox, global miqyaslı mövzulara da töhfə verə bəldiyinin sübutudur. Alimin vizyonu onun elmi uzaqgörənliyini nümayiş etdirir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının sədiq prezidenti akademik Yusuf Məmmədaliyevin 1934-cü ildə bu gün qalıq yanacaqlarının təcridcən azaldılma- sında və enerjisinin saxlanmasıda cox əhəmiyyətli həsr edilən hidrojen haqqın- da "Azərbaycanda hidrojen problemi" məqaləsi çap olunmuşdur (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illiyinə həsr olunmuş "Akademik Yusif Məmməd- aliyev" (bəş məsləhətçi və elmi redaktör akademik Akif Əfəndi) kitabı. Bakı, Elm, 2015, 192 səh). Hidrogenin alınması səhə- sində yüksək nailiyyətli əldə edən alim ilk dəfə olaraq onun yanacaq kimi istifadə- si haqqında fenomenal nəticəyə gəlmişdir. Alim tərəfindən o vaxtlar iylə sürülən bu nədir ideyaları indi də cox aktual və müasir- dir. Hazırda hidrojen energetikası sahəsin- də geniş tədqiqatlar aparılır və hətta hid- rogen ilə işləyən maşınlar istehsal edilir.

Arkadi Sosnov “Poisk” qəzetinin 11 sentyabr 2023-cü il tarixli buraxılışında çap olunan “Quşlar deyəcək. Yeni reallıqlarda Rusiya və Azərbaycan zooloqlarının əməkdaşlığını necə canlandırmaq” (Подскажут птицы. Как возродить сотрудничество российских и азербайджанских зоологов в новых реалиях) məqaləsində yazır ki, SSRİ Elmlər Akademiyası Zoologiya İnstitutunun yoxulmuş ornitoloq Yelizaveta Vladimirovna Kozlovanın izi ilə Azərbaycanın Qızılağac Milli Parkına yollandım. 1930-cu illərdə o, institutun digər əməkdaşları ilə birlikdə mütəmadi olaraq Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilinə gəlirdi, burada sayız-səhasız kəçəri quşlar, o cümlədən Rusiyanın şimal-qərbindən gələn quşlar qışılayırdı. İndi Rusiya Elmlər Akademiyasının Zoologiya İnstitutunun fondlarında saxlanılan unikal kolleksiyalar belə formalaşdı. Eyni zamanda, bu cür akademik desantlar, o cümlədən, ilk növbədə Moskva və Leningrad universitetlərində gənc milli kadrların hazırlanması ittifaq respublikalarında elmi mərkəzlərin yaradılmasına öz töhfəsini verdi. Azərbaycan da istisna deyil; 1935-ci ildə burada SSRİ Elmlər Akademiyasının filiali yaradılmış, 10 ildən sonra Azərbaycan Elmlər Akademiyasına çevrilmişdir. Məna deyil ki, Qızılağacdə həttə SSRİ Elmlər Akademiyası Zoologiya İnstitutunun kitabxanasından möhürlənmiş kitablar da qorunub saxlanılıb. Bəs siz bilirsinizmi Azərbaycanda Xəzərin quşlaqlarında su quşlarının sayı-yığılması ilə bağlı ən geniş məlumat kimdə var? Moskva Dövlət Universitetinin məzunlu Elçin Sultanov aspirantları başa vurub, MDU-da namizədlik dissertasiyası müdafiə edib və bu məktəb dərhal gözü dəyir. O zaman respublikanın qüdrətli rəhbəri Heydər Əliyev Əliyev Azərbaycan məktəblərindən müsəbiqə yolu ilə seçilən 800 istedadlı məzununa hər il ən yaxşı sovet ali məktəblərinə daxil olmaq imkanını verədi. Bakının ziyalı ailəsindən olan bir gənc Moskva Dövlət Universitetinin biologiya fakültəsinə belə bitirdi”.

Nəhayət, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 2002-ci il dekabrın 31-də Prezident sarayında Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti Mahmud Kə-

rimovlu qəbul edərkən Azərbaycanda akademik elmi mərkəzin yaradılması belə şərh etmişdir: "Ancaq tarixin müəyyən bir mərhələsində – 1945-ci ildə, İkinci Dünya müharibəsi qurtaran zaman, ən çətin dövrə də yaranmış akademiyanı təəssüflərlə olsun ki, 1980-ci illərin sonunda, 1990-cı illərin əvvəllərində dağıtmaq istədilər və əslində, o səviyyəyə gətirib çıxardılar. Biz bunun qarşısını aldıq, buna imkan vermadıq və seçkilərlə, aparılan başqa tədbirlərlə, məqsəllərin artırılması ilə akademiya yeni bir nəfəs verdik. Milli Elmlər Akademiyası elmi əvvəllə kimi işləyə bilməz. Vaxtilə SSRİ-də müttəfiq respublikalarda millilə kadrların hazırlanmasını təmin etmək üçün və hər respublikanın elmi potensialından yerlərdə istifadə etmək üçün belə akademiklər yaradılmışdır. Ancaq bu, o vaxtın tələbi idi. O vaxt belə idi ki, istəklilik çox olsa, istərsə də böyük olsun, müttəfiq respublikalardakı akademiklərin fəaliyyətində SSRİ Elmlər Akademiyasında olan istiqamətlərin hamısı əksini tapırdı və bütün sahələrdə elmi axtarırlar aparılırdı. İndi müstəqil olan bu ölkələrin hər birinin öz milli akademiyası var. Hər bir ölkə özü müəyyən edir ki, ona akademiya lazımdır, yoxsa lazım deyildir. Əgər lazımdırsa, bu, hansı strukturda lazımdır. Bu struktur da bu ölkənin tələbatına uyğun olmalıdır. Təbii ki, ölkənin tələbatları çox dar çərçivədə ödənilmir. Birincisi, ölkənin özü-nün elmi potensialı, ikincisi, elmi bazası, maddi-texniki bazası olmalıdır. Üçüncüsü, Azərbaycanda elə elmlər var ki, daim inkişaf etməlidir. Məsələn, neft sahəsi. Bu, daim yaşayacaqdır, çünki neft, qaz bizim zəngin sərvətlərimizdir. Bu sahədə elmi-tədqiqat işləri getməlidir. Yaxud təbiətə, torpağa, başqa şeylərə aid olan sahələrdə elmi işlər getməlidir".

Bu çıxışda AMEA-nın müstəqil dövlət şəraitində funksiyalarının dəyişməsi və yenilənməsi tələb olunur. Artıq yalnız sovet modelinə əsaslanmayan, öz milli prioritetlərini və ehtiyaclarını müəyyənləşdirən yeni bir akademik vizyon ortaya qoyulmuşdu. Elmi-siyasi sintez burada özünü ən bariz şəkildə göstərir.

Məqalədə AMEA-nın prezidenti, akademik İsa Həbibbəylinin Akademiyanın ilk ilki 10 illiyinin elmi-təşkilatı strukturunun qurulması və elmin əsaslarını yara dırılması s dövrü kimi verildiyinə əsaslanaraq ilkin olaraq bu dövrü qis a şəkildə şəhr etmək lə onun gələcəy ə ünvanlanan fəaliyyətinə o dövrün tarixi reallıqları şəraitində əldə edilən nəticələri qiymətləndirməklə baxış larımızı müəyyən etməyi məqsəduş olaraq hesab etdik. İsa Həbibbəylinin dövr bölgüsü yalnız struktur deyil, həm də dəyərləndirmə funksiyası daşıyır. Akademiyanın ilk onillikləri onun dı xət tarixi və elmi kimliyini formalaşdırdığı mərhələ kimi qiymətləndirilir ki, bu da gələcək dövrlər üçün möhkəm təməl kimi çıxış edir.

Birinci onillik

Azərbaycanın ali elmi qurumu olan Akademiya yarandığı gündən elmimizdə və mədəniyyətimizdə əhəmiyyətli yer tutur. Nizaminin yubileyinə həsr olunmuş

təntənəli tədbirin Akademiyada keçirilərək ilk müəbərr tədbir olması bunun bariz nümunəsidir. Akademiyanın təsis olunması elmi biliklərin institusional idarə olunması prosesinin başlanğıcı olmaqla, Azərbaycanda fundamental və tətbiqi elmlərin sistemli inkişafına şərait yaratdı. Bu, həm də milli intellektual kapitalın mərkəzləşdirilməsinin ilk forması idi.

Azərbaycanda və İttifaq miqyasında Nizaminin uyubiley tədbirlərinə hazırlıq 1946-cı ildən başlanır. Sentyabrın 22-də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının binasında Nizaminin 800 ildir uubileyi ilə bağlı SSRİ Yazıçıları İttifaqı Rəyasət Heyəti ilə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı İdarə Heyətinin birgə plenumu baş tutur. Giriş nitqini SSRİ Yazıçılar İttifaqının baş katibi A.Fadəyev söyləyir. Nizaminin yaradıcılığı ilə bağlı məruzələr, çıxışlar səslənir. Xalq şairi Səməd Vurğunun "Nizami irsi və müasir dövrümüz" məruzəsi maraqla dinlənir. Plenum iki gün davam edir. Sentyabrın 24-də Nizami Muzeyinin açılışı baş tutur. Bu barədə məlumat Fəridə Səfiyevanın "Bir ömrün iziylə" ("Elm", Bakı, 2018, 296 sş.) adlı kitabında verilmisdir. Bu məruzə vasitəsilə Vurğun, klassik ədəbi irsin çağdaş sosialist cəmiyyətinin idealları ilə uzlaşdırılmasına nail olmağa çalışmış, ədəbiyyatın tərbiyəedici funksiyasını vurğulamışdır.

Akademik H.Hüseynov 1948-ci ildə 4 cildlik "Tam rus-Azərbaycan lüğəti"nə görə Stalin mükafatına layiq görülmüşdür. Bu mükafat, yalnız elmi dəyərini deyil, həm də ideoloji uyğunluğun tanınmasının ifadəsi idi. O dövrün kontekstində elmi nailiyyətləri konformizm ilə sıx bağlı idi.

Fəridə Səfiyeva həmçinin qeyd edir ki, "Bakinskiy raboçiy" qəzetinin 1 iyun nömrəsində çıxan «Qabaqkı sovet elminin yeni qələbləri» («Новые победы передовой советской науки») məqalədə deyilir: «Fiziologiya üzrə ən yaxşı işlərdən biri kimi Azərbaycan EA-nın haqqı üzüv Heydər Hüseynov, Azərbaycan EA-nın Dilçilik İnstitutunun direktoru Y.A.Mirbəyev və həmin institutun Lügət və terminologiya şöbəsinin müdiri A.A.Orucov tərəfindən hazırlanmış lügət hesab olunur. Lügət sözlə ehtiyatı baxımından bu günə qədər mövcud olan lügətlərin ən genişidir». Qəzetin həmin nömrəsində SSRİ EA-nın prezidenti akademik Vəvilovun H.Hüseynova ünvanladığı təbrik teleqramı çap olunur: «Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, H.Hüseynova. Sizi, elmi işlərinizə yüksək qiymət verilməsinə sübut kimi, Stalin mükafatı almanızı münasibətilə təbrik edirik. Yeni uğurlar arzu edirik. SSRİ EA-nın prezidenti akademik Vəvilov».

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1950-ci il üzrə icmalı və yubiley sessiyası haqqında məlumatlar "Kommunist" qəzetinin 1 yanvar 1950-ci il tarixli nömrəsində nəşr olunan "Azərbaycan Elmlər Akademiyası 1950-ci ildə" və "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının ilk yubiley sessiyası" adlı məqalələr əsasında verilir:

Azərbaycan Elmlər Akademiyası 1950-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1950-ci ildə görəcəyi iş müharibə sonrası Stalin beşilliyinin sonuncu qəti ili vəzifələrinə tabe etdirilmiş və akademiyanın beşillik planını müvəffəqiyyətlə başa çatdırmaqdan ibarət olmuşdur. Bu işlər əsas etibarilə akademiyanın 4 şöbəsində mərkəzləşdirilmişdir.

Geoloji-kimya elmləri şöbəsi öz planını yeni Stalin beşilliyinin qarşıya qoyduğu vəzifələr və Azərbaycan bolşeviklərinin XVII qurultayında M.C.Bağırov yoldaşın məruzəsi əsasında tərtib etmişdir. Şöbə neft sənayesinin geoloji və neft kimyasının

əsas məsələlərini həll etməli idi. Şöbənin institutları öz işlərini neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olan mövzular əsasında qurmuşdur.

1950-ci ildə həll ediləcək əsas məsələlərdən biri də respublikanın faydalı qazıntıların axtarış tapmaq idi. Bundan əlavə Xəzər dənizinin səthinin dəyişməsi, nəhəng Mingəçevir su-elektrik stansiyası tikintisi ilə əlaqədar olan respublikada iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırma və başqa bir sıra bu kimi mühüm məsələlər də həll olunacaqdır. Bu prioritet, iqtisadiyyatın xammal bazasına söykənən inkişaf modelinin elmi təminatını yaratmaq xidmət edirdi və tədqiqatların strateji yönünü müəyyənləşdirirdi.

B ioloji və kənd təsərrüfatı elmləri şöbəsi 1950-ci ildə respublika kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını daha da artırmaq məqsədilə qurulmuşdur. Aqrokimya və Torpaqşünaslıq İnstitutu neft sənayesinin müxtəlif tullantılarından, mədən və orqanik kübüllərdən istifadə edilməsi, hərərət, su və havanın ağır torpaqlara təsiri məsələlərini öyrənmişdir. Şöbənin gələcəyi işlər içərisində respublikanın çay əkəni sahəsinə 20 min hektara çatdırmaq vəzifəsi də dururdu.

İctimai elmlər şöbəsi 1950-ci ildə Azərbaycanın tarixi, maddi mədəniyyəti, etnoqrafiyası, ədəbiyyat və incəsənət tarixi, fəlsəfə, dil və iqtisadiyyat məsələləri ilə əlaqədar olan bir sıra mühüm işlər görmüşdür.

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu 1950-ci ildə iki cildlik "Azərbaycan tarixi"ni buraxmışdır. Bu mühtəm əsərin birinci cildi qədim zamanlardan başlayaraq XVIII əsrədək olan dövrü, ikinci cildi isə XIX əsrdən Böyük Vətən Müharibəsinə, o cildə olan dövrü əhatə edir. Cildlərin hər biri 30-35 çap vərəqi həcmindədir. Bu cildlərdə təqdim olunan tarix sovet baxışına uyğun yazılmışdır. Bu cildlərdə uyğun redaktə olunmuş, sifəli yavaşca tarixin əsas prinsipi kimi təbii edilmişdir. Lakin eyni zamanda bu nəşrlər milli tarixçilik ənənəsinin qorunmasına da xidmət edirdi.

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu 6 cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin qədim dövrə aid olan birinci cildinin yazılışını başa çatdıraraq, sovet ədəbiyyatı dövrünü əhatə edən 6-cı cildi çap etmişdir. İnstitut bu mükləmməl əsərdə birlikdə respublikanın görkəmli şəxsiyyətləri haqqında monoqrafiya da buraxacaqları. Birinci növbədə böyük demokrat yazıçı Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, inqilabçı şair Mirzə Ələkbər Sabir və şair – istedadlı tərcüməçi Abbas Səhhat haqqında monoqrafiyaları nəşr edilmişdir. Böyük alim və dramaturq Mirzə Fətəli Axundov haqqında yeni elmi əsər buraxılmış, "Rus yazıçıları Azərbaycan haqqında", "Azərbaycan sovet ədəbiyyatında bəşvəci surəti", "Azərbaycan sovet ədəbiyyatında xalqların Stalin dostluğu" və "Sovet dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı poeziyası" kimi qiymətli əsərlər çap edilmişdir. Bunlardan əlavə fəlsəfə, tarix, ədəbiyyat, incəsənət, dil və lüğət sahələrinə aid olan bir sıra elmi əsər çap edilmişdir.

Akademiyanın Fəlsəfə İnstitutu tərəfindən ilk dəfə olaraq SSRİ xalqları mütəfəkkirlərinin həyat və fəaliyyətinə aid elmi məlumatları əks etdirən Azərbaycanca fəlsəfə lüğəti hazırlanıb nəşr etdirilmişdir. Bundan başqa Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai fikrin inkişafına dair bir sıra elmi-tədqiqat əsərləri nəşr edilmişdir.

Elmlər Akademiyası 1950-ci ildə böyük Leninin anadan olmasının 80 illiyi, Azərbaycanca ilk "Əkinçi" qəzetinin 75 illiyi, böyük alim və müəfəkkir Mirzə Məmmədali Kəzim bəyin vəfatının 80 illiyi və digər tarixi hadisələrə həsr edilmiş elmi sessiyalar keçirmiş, Azərbaycanın böyük bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun "Seçilmiş əsərləri"nin birinci cildini buraxmış, Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasının tikintisi ətrafında başlanmış elmi qəzətləri davam etdirmiş və buraya ekspedisiyalar göndərmişdir. Məlumat "Kommunist" qəzetinin, 1 yanvar 1950-ci il nömrəsində verilirdir.

İlk yubiley sessiyası

Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti qurulmasının 35-ci ildönümü və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 10 illiyi münasibətilə 23 aprel 1955-ci ildə axşam saat 7-də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının elmi sessisiya başlamışdır. Akademiyanın böyük salonuna elmi işçilər, SSRİ Elmlər Akademiyasının və müttəfiq respublikalarının Elmlər Akademiyalarının nümayəndə heyətləri, itctimaiyyət nümayəndələri, partiya, sovet işçiləri və bəşqələr toplaşmışdılar. Bu sessiya, sovet elmi icmasıyyetində Azərbaycan elminin yerini və perspektivlərini nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də milli elmi kadrların yetişdirilməsi prosesinin legitimləşdirilməsi baxımından əlamətdar idi.

Sessiyanın qısa giriş nitqi ilə qocaman alim, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının haqqı qızı üzüvü M.Mirqasımov açmışdır. Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik M.M.Əliyev “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası 10 illiyi” adlı məruzə ilə çıxış edərək, Azərbaycan xalqının xalq təsərrüfatının, elmin və mədəniyyətin inkişafındakı mühüm nailiyyətlərindən bəhs etmişdir.